

במקום מבוא

הוויכוח על רפורמות בחברה החרדית

דני סטטמן

פרקי הקדמה לאסופות מאמרים מציעים בדרך כלל סיכום קצר של המאמרים המכונסים בקובץ, מן הסתם כדי לעודד את הקוראות והקוראים לעיין בהם ולסייע להם לבחור מתוך המקבץ את מה שמעניין אותם במיוחד. דרכי כאן תהיה אחרת. כדי לפתוח את הנושא לעיון ברצוני להעלות כמה מחשבות כלליות על היחסים בין החרדים¹ לבין המדינה, בעיקר בשאלה עד כמה ניתן לנהל בסוגיה זו

* על הערות מועילות לטיטות קודמות אני מודה מקרב לב לעדו לנדאו, לשאול סמילנסקי, לשוקי פרידמן ולידידיה שטרן. גרסה קודמת של המאמר הוצגה במכון הישראלי לדמוקרטיה בסמינר המחקר ובחוכנית המלאים "זכויות אדם והיהדות". תודתי למשתתפים על הערותיהם.

1 כמו תוויות אחרות, גם התוויות "חרדים", "דתיים", "חילונים" עלולות להטעות כי הן מעוררות את הרושם של קבוצות בעלות מאפיינים קבועים המובחנות ביניהן בבירור, בעוד

דיון הוגן ונטול פניות; ובמקום לספק תקציר של מאמרי הקובץ, אתייחס בדבריי לכמה מן הטענות המופיעות בהם.

הואיל והדברים שאני מפתח כאן שנויים במחלוקת, וכנראה לא יתקבלו על דעתם של רבים מהחרדים, ביקשתי מהרב יוסף מילר להגיב אליהם במאמר נפרד, ולשמחתי הוא נענה ברצון. אני מקווה שהעיון בשני המאמרים האלה – קודם שלי ואחר כך של הרב מילר – יסייעו לקוראים להגיע להבנה טובה של סוג הטיעונים שממלאים תפקיד בחילוקי הדעות על יחסה הראוי של המדינה לציבור החרדי.

שאלות על החרדים והמרחב הציבורי נסבות בדרך כלל על זכותם של החרדים לעצב את המרחב הציבורי, דהיינו את המרחב המשותף לחרדים וללא-חרדים, לפי השקפת עולמם, למשל בהתאם להלכות שבת, בהתאם לנורמות צניעות מסוימות או בהתאם לדיני הכשרות. בשנים האחרונות יש עניין מיוחד בהיבט המגדרי של שאלות אלה, דהיינו בשאלה אם מותר לקיים הפרדה מגדרית, על פי נורמות הצניעות החרדיות, במרחבים ציבוריים כמו אוניברסיטאות או אולמות ציבוריים. אין חולק על כך שבמרחבים חרדיים מובהקים כמו בתי כנסת או מוסדות לימוד, או כמובן בתים פרטיים, מותר לחרדים בדרך כלל לקבוע את הנורמות,² אבל כאשר יוצאים ממרחבים אלה אל מרחבים "ניטרליים", לא מובן מאליו שמותר להם לעשות זאת. נקל לראות כיצד הבנה זו של המושג עשויה להתרחב אל עבר שאלות כלליות ויסודיות בדבר יחסה של המדינה לחרדים, שהרי אלה יוצאים מן המרחב הפרטי שלהם לא רק כמובן הגאוגרפי אלא גם כמובנים אחרים דוגמת השתתפות בתהליכים פוליטיים, שהם כמובן "ציבוריים", או שימוש ב"כסף ציבורי". תחת הכותרת "החרדים והמרחב הציבורי" ניתן אפוא

המציאות הרבה יותר מורכבת. ברם ההכרח לא יגונה ולכן אשתמש גם אני בחוויות. כחווית לקבוצה שאינה חרדית אשתמש לעיתים ב"לא-חרדים" ולעיתים ב"חילונים", אף שאני מודע כמובן לכך שהקבוצה הלא-חרדית כוללת לא רק חילונים. כמו כן, המונח "לא-חרדים" יתייחס לעיתים ליהודים לא-חרדים ולעיתים לאזרחים הלא-חרדים, ובכללם האזרחים הלא-יהודים. אוסיף גם את המובן מאליו: כאשר אני אומר ש"החרדים" חושבים כך וכך או שה"חילונים" טוענים כך וכך, אינני מתכוון לכולם.

2 כוונתי שאין חולק על כך שהמדינה לא צריכה להתערב בהכוונת ההתנהגות במרחבים הנזכרים. מבחינה מוסרית עדיין עשוי מאן דהוא לחשוב שהפרדה בין גברים לנשים במרחבים אלה פסולה, בדיוק כפי שיכול אהר לטבור שהתרבות החילונית פסולה.

לכלול באופן לא מלאכותי לא רק סוגיות כמו שבת או הפרדה מגדרית, אלא גם סוגיות רבות ומגוונות בעניין יחסה של המדינה לחרדים.

המאמרים המקובצים כאן מדגימים שימוש רחב זה. עמיחי כהן, למשל, עוסק במאפיינים של החברה החרדית, בדגש על היבטים כלכליים; טליה פישר משתמשת בתאוריית המרחב הציבורי כדי לבחון את ההצדקה לאכיפת לימודי ליבה בבתי ספר חרדיים, שנתפסים בדרך כלל דווקא כמרחב חרדי ולא כמרחב "ציבורי" (במובן של מרחב משותף);³ ואורית קמיר כוללת תחת הכותרת "התנהלות במרחב הישראלי" פרקטיות כמו ההדרה שמפעילים בתי ספר דתיים כלפי מועמדים או תלמידים שאינם מתאימים לרוחו של בית הספר. בדברים אלה שלי אין משום ביקורת על השימוש הרחב במושג מרחב ציבורי כי אם הפניית תשומת לב לנטייה לכלול היום במסגרת מושג זה היבטים רבים שנוגעים ליחסי המדינה עם החרדים ולא רק דילמות הקשורות לשבת או להפרדה מגדרית. ברוח זו, גם המאמר שלי לא יעסוק בחרדים במרחב הציבורי במובן המצומצם של המילה, אלא בכמה שאלות עקרוניות על יחסה של המדינה לציבור החרדי.

אפתח בהצבעה על מה שנתפס לעיתים קרובות כהיבטים בעייתיים באורח החיים החרדי (מנקודת מבטה של המדינה), ואזכיר בקיצור את הצעדים המתבקשים כדי לשנות מצב זה. אחר כך אדון בטענה החרדית שמה שמוצג כבעייתי אצל החרדים איננו כזה מנקודת מבט אוניברסיטאית ובלתי תלויה, אלא הוא שיקוף של תפיסת העולם החילונית-ליברלית. לפי טענה זו, יש מחלוקת עמוקה בין החרדים ללא-חרדים, שבגללה אין עמק שווה שבו הצדדים יכולים להיפגש ולשכנע זה את זה באופן רציונלי. הואיל וכך, ממשיכה הטענה החרדית, יש בסיס לחשד שהגישה החילונית כלפי החרדים אינה מיוסדת על אדנים רציונליים אלא היא ביטוי של כוח. בחלק האחרון והעיקרי של מאמרי אציע דרכים להתמודד עם טענה זו.

קודם שאני נכנס לגופו של עניין, ברצוני להצביע על מכשול הניצב לפני כל דיון ביקורתי בחברה החרדית, הקשור בעוינות נגד חרדים בקרב יהודים לא-חרדים.

3 פישר מציעה "גישה פולרליסטית" שתכיר בכך שהמרחב הציבורי "הוא רשת סבוכה של זירות חופפות שמתקיימות יחד בערבוביה ופוחחות פתח להשתייכויות צולבות" (עמ' 157 במאמרה).

סקר מיולי 2021 של הארגון "פנימה" מציג תמונה קשה, כמעט מצמררת, של היחס לחרדים. לפי סקר זה, בעוד 2% בלבד מהחרדים אמרו על עצמם שהם שונאים חילונים, 38% מהחילונים השיבו שהם שונאים חרדים.⁴ התלונות החוזרות ונשנות של חרדים שהם מושא לשנאה אינן אפוא בגדר פרנויה, אלא משקפות את המצב לאמיתו. באופן טבעי עוינות זו באה לידי ביטוי גם בעולם הממשי, למשל בשוק העבודה; גברים חרדים ונשים חרדיות סובלים מסוגים שונים של אפליה גם בקבלה לעבודה וגם במקום העבודה עצמו.⁵ הכרה בעובדות אלה מעלה את החשש שמה שמניע את הביקורת נגד החברה החרדית הוא דעה קדומה נגדם, ולא הטעמים המוסריים או הפרגמטיים המועלים לגופו של עניין. היא מעלה את החשד שהטעמים הללו הם רציונליזציה ליחס עוין מושרש של הלא-חרדים כלפי החרדים.

אגב, גם הדיון במושג המרחב הציבורי במובנו המצומצם בהקשר החרדי מבוסס לעיתים על הנחות מוצא אנטי-חרדיות, בעיקר ההנחה שהמרחבים הציבוריים הם חילוניים. מדובר בהנחה בעייתית, כי מנקודת מבט ליברלית המרחבים הציבוריים אמורים להיות ניטרליים, לא חילוניים ולא חרדיים. כיכרות הערים, הפארקים, גני השעשועים, חופי הים וכך הלאה פתוחים לשימושם של כל האזרחים, אגב התחשבות, במידת האפשר, בצרכים, באינטרסים ובערכים של כולם. אף שמקומות אלה מצויים תמיד בשטח השיפוט של איזו שהיא רשות מקומית, הם אינם שייכים לרשות או לתושביה במובן זה שמי שמגיע מ"בחוץ" לא יכול להשתמש בהם. לכן הפארק בעפולה, למשל, אינו שייך לתושבי עפולה, והם אינם יכולים למנוע מהלא-עפולאים להיכנס אליו. כך גם לגבי חופי הים; רצועת החוף אינה שייכת ליישובים השוכנים לאורכה, אלא לכלל אזרחי המדינה. למרות שלעיריית תל אביב יש מעמד מיוחד בחופי הים שבשטח השיפוט שלה – היא שמעניקה רישיון

4 ראו מדד הקיטוב של פנימה, **אתר פנימה: פתרונות ישראליים**.

5 ראו למשל חיים ביאור, "חרדי בוגר 8200 לא יצליח למצוא עבודה – רק בגלל המראה שלו", דה-מרקר, 14.8.2014; מוריה מסלטי, ינון כהן, יצחק הברפלד ומשה סמיונוב, "אפליה כלפי חרדים בשלב השכירה לעבודה: מחקר היענות", **עבודה חברה ומשפט טו (2018): 155-176**; וכן דוח של שדולח הנשים מדצמבר 2020 על אפליית נשים חרדיות בשוק העבודה: יערה מן ועמית קובורוס, "נשים חרדיות בשוק העבודה – אפליה מרובה: ניתוח פניות לקו הפתוח לזכויות נשים חרדיות בעבודה", שדולח הנשים בישראל.

לבעלי עסקים בחוף וכו' – חופי הים אינם "של" תל אביב. ספציפית, הם אינם "מרחב ליברלי" או "מרחב חילוני", כפי שאינם "מרחב דתי". הם משאב ציבורי שאת השימוש בו ואת הגישה אליו יש לחלק באופן הוגן בין כלל אזרחי המדינה.

אף על פי כן ברור שקיומה של עוינות נרחבת נגד החרדים אינו מצדיק הימנעות מוחלטת מביקורת עליהם ואינו מעניק להם פטור גורף מהתחשבות מצידם בביקורת זו. על המבקרים לוודא, ככל שהם יכולים, שהטיעונים שלהם – במישור המוסרי או הפרגמטי – הם כנים, ועל החרדים להקשיב לטיעונים אלה ולשקול אותם ברצינות, אלא אם יש להם בסיס ענייני לחשוב שהם נובעים ממוטיבציה פסולה. אני תקווה שהדברים שאני מפתח במאמר זה אינם נובעים ממוטיבציה כזאת כי אם מדאגה כנה לחברה בישראל, ובכלל זה לחברה החרדית, ומאכפתיות לכמה היבטים לא מוסריים בהתנהלותה של חברה זו.

.א.

האתגר החרדי

מה נתפס כבעייתי בחברה החרדית הישראלית

וביחסים שבינה לבין המדינה (או בינה לבין האזרחים הלא־חרדים)?⁶ אני מציע להבחין כאן בין שני סוגי טענות. לפי הסוג הראשון, אורח

החיים החרדי מזיק, או מאיים להזיק, לאזרחים כולם, וכמובן הזה הוא משפיע על "המרחב הציבורי". הטענה המרכזית בהקשר זה היא במישור הכלכלי. אם לא יהיה פיחות ממשי במספר הילדים הממוצע בציבור החרדי (6.6 ילדים לאישה נכון לשנת 2021) ואם לא תתחולל צמיחה ממשית בהשתלבות החרדית בשוק העבודה, יש לצפות בתוך עשרים-שלושים שנים להידרדרות רבתי ברמת השירותים שהמדינה תוכל לספק לאזרחיה (ראו במאמר של עמיחי כהן). הטענה נגד החרדים אפוא היא שאורח החיים שלהם – שיעור ילודה גבוה, מחד גיסא, ופיריון עבודה נמוך, מאידך גיסא – הולכים ומדרדרים את המדינה כולה מבחינה

6 אורית קמיר (במאמרה בקובץ זה) מזהירה בצדק מפני התייחסות לחרדים כקבוצה הומוגנית. ועם זאת, מבחינת המאפיינים המעניינים אותי במאמרי שלי – החשיבות המיוחדת לתלמוד תורה, ההתנגדות ללימודי חול (לגברים), ההשתתפות המוגבלת בשוק העבודה, העמדות כלפי דמוקרטיה, וכן הלאה – ההבדלים בין תתי־קבוצות החרדיות אינם משמעותיים.

כלכלית, כולל ההשלכות מרחיקות הלכת שעלולות להיות להידרדרות זו. בין השאר ההידרדרות הכלכלית עלולה לגרום להתגברות ההגירה של לא-חרדים ממעמד חברתי-כלכלי גבוה מישראל לחו"ל, מה שיחריף את המשבר החברתי-כלכלי כאן ויאריך עוד יותר את ההגירה הנ"ל.⁷

לפי סוג הטיעונים השני, אורח החיים החרדי, כמו גם תפיסת העולם החרדית, בעייתיים מוסרית. חֶשְׁבו לְמַשֵּׁל על הפטור (דה פקטו) של החרדים מהשירות הצבאי. ככל הנראה, צה"ל מסוגל להוציא לפועל בהצלחה את המשימות המוטלות עליו גם בלי להסתמך על כוח האדם החרדי, אבל הסידור הזה נראה לא הוגן.⁸ אשר לתפיסת העולם החרדית – סקר שנערך לפני כמה שנים⁹ הראה שהמחויבות של החרדים לערכים דמוקרטיים בסיסיים חלשה. רבים מהם אינם מסכימים עם הטענה שלכנסת יש סמכות להכריע בעניינים שונים, בייחוד בתחום של דת ומדינה, שלגביו השיבו 69% מהנשאלים החרדים שרק רכנים צריכים להכריע בו. המחשבה שרכנים יחליטו עבור כלל האזרחים מנוגדת חזיתית לרעיון הדמוקרטי, והיא מבטאת חוסר כבוד כלפי האזרחים הלא-חרדים. מדאיגה עוד יותר גישתו של הציבור החרדי לאזרחי המדינה הערבים: 76% מהחרדים סבורים שליהודים מגיעות יותר זכויות מאשר לערבים, ו-66% מהם חושבים שליישובים יהודיים מגיעים תקציבים גבוהים יותר מליישובים ערבים.¹⁰ ממצאים אלה

7 בניגוד לטענה זו, יוסף מילר סבור כי כדי להגדיר אורח חיים כלשהו כמזיק, לא די להראות שהוא גורם לפגיעה כלכלית משום שייחכן ש"יש ערכים חשובים אחרים שקודמים לצמיחה כלכלית" (עמ' 43 במאמרו בקובץ זה). אשר לירידה הכלכלית הצפויה בחברה החרדית עצמה בעתיד הלא-רחוק – מילר טוען שייחכן שהיא מוכנה לשלם מחיר מסוים בירידה באיכות החיים וברווחה הכלכלית כדי לזכות באורח חיים רוחני יותר.

8 לדחיית טענות מוסריות אפשריים לטובת פטור זה ראו דני סטטמן וגדעון ספיר, דת ומדינה בישראל: דיון פילוסופי-משפטי, חיפה ותל אביב: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה וידיעות ספרים, 2014, פרק 12.

9 נחומי יפה, "שער ב: יהודית ודמוקרטיה – העמדה החרדית", בתוך: ידידיה צ' שטרן, נחומי יפה, גלעד מלאך ואסף מלחי, יהודית, חרדית ודמוקרטיה: מדינת ישראל והדמוקרטיה בעיניים חרדיות, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2021, עמ' 77-187 (להלן: סקר 2021).

10 להערכת עמיחי כהן, מאפיינים אנטי-ליברליים ואנטי-דמוקרטיים אלה עלולים להביא "להשפעה משמעותית על אופייה של מדינת ישראל" (עמ' 193 במאמרו בקובץ זה).

בולטים על רקע העמדה המנוגדת (הממוצעת) של הציבור היהודי הלא-חרדי בעניין זה, המאופיינת בעלייה ניכרת בהתנגדות לרעיון של זכויות יתר כאלה.¹¹

ההבדל בין שני סוגי הטיעונים הללו נגד הציבור החרדי אינו חד, וטיעונים מסוימים ניתנים לשיוך לשתי הקטגוריות. חשבו למשל על הטיעון הכלכלי. דרך אחת לפרש אותו היא זו שהוזכרה לעיל, ולפיה אם לא יחול שינוי באורח החיים החרדי, המדינה כולה תידרדר מבחינה כלכלית-חברתית. אבל ניתן לפרשו גם כטיעון מוסרי, רוצה לומר: המציאות שבה החרדים בוחרים מצונם שלא לעבוד, או לעבוד הרבה פחות מהלא-חרדים, משלמים בממוצע הרבה פחות מס מאזרחים אחרים ומקבלים הרבה יותר תשלומי העברה,¹² היא מציאות לא צודקת. בדומה, האפליה לרעה שחרדים תומכים בה כלפי הציבור הערכי אינה רק לא מוסרית אלא היא גם מסוכנת, משום שאם לחרדים יהיה כוח פוליטי ליישם אותה, הדבר עלול לערער את היחסים הרגישים בין יהודים לערבים בישראל ולהוביל לסכבי אלימות נוספים כמו אלה שפרצו בישראל באוקטובר 2000 ובמאי 2021.

אף שהטיעונים שהזכרתי נגד החרדים נשמעים כבר שנים, בשנים האחרונות – וביתר שאת מאז הבחירות לכנסת בנובמבר 2022 – מורגשת תחושת דחיפות לעסוק בהם. יש לכך כנראה כמה סיבות, ובהן, ראשית, ההכרה בכך שהמאמצים לשלב את החרדים בשוק העבודה ובצבא הצליחו חלקית בלבד; שנית, ההבנה שאם קצב הילודה החרדי יימשך כפי שהוא היום, שיעורם באוכלוסייה הכללית בעוד שלושים שנה יהיה הרבה יותר גדול; ושלישית, ההיבטים המתבדלים, הלא-דמוקרטיים והמפלים המאפיינים את החברה החרדית (כפי שמתברר ממחקרים מהעת האחרונה).

11 ראו תמר הרמן, אור ענבי, אלה הלר ופאדי עומר, מדד הדמוקרטיה הישראלית 2018, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2018, עמ' 77. בסקר של שנת 2013 התנגדו רק 43% מהיהודים להיגד "לאזרחים היהודים מגיעות זכויות יתר", ואילו בסקר 2018 עלה שיעורם ל-72%. אין צריך לומר שהחרדים אינם היחידים שתומכים בהיגד זה, אבל שיעור התומכים בקרבם גבוה מזה שבכל קבוצה יהודית אחרת בישראל. ראו שם, לוח 3.8.

12 "תשלומי העברה" הם הכספים שהממשלה מעבירה ליחידים במישרין, דוגמת הבטחת הכנסה, בלי קשר לייצור של סחורות ושירותים בידי אותם יחידים.

דבריו הסיכום שלו לחיבור שיצא לאור ב־2021 על החברה החרדית כתב שוקי פרידמן את הדברים האלה:

החיבור מציב לפני החברה הישראלית מראה בשאלת שילוב החרדים בישראליות. המראה אינה מחמיאה. שיל כל המדיניות שהופעלו עד היום לא הניבו את התוצאות המבוקשות. המשך השימוש באותם כלים ובאותן שיטות גם בעתיד לא יניב כפי הנראה הצלחה רבה יותר. בעוד ששינוי מסוים אכן התחולל בחברה החרדית והשתלבות החרדים בישראליות התקדמה, יש אפשרות ממשית [...] שקצב השינוי הזה אינו מספיק – לא כשלעצמו ולא מול המגמות הדמוגרפיות הנוכחיות והתחזית הדמוגרפית המוצעת כאן.¹³

התחזית הפסימית של פרידמן מקבלת חיזוק מבחינת המחנות הפוליטיים שהתגבשו בישראל בעשורים האחרונים. החיבור ה"טבעי" בין מפלגות הימין לבין המפלגות החרדיות מעצים את כוחן של אלו החרדיות ומחזק, כך נראה, את המוטיבציה שלהן לפעול כדי לדאוג לאינטרסים של הציבור שלהן. נקל להעריך שככל שיגדל שיעור החרדים באוכלוסייה הכללית, כך יגדל כוחם הפוליטי והם יהיו שותפים מבוקשים בכל קואליציה, בפרט של הימין. הדבר יקשה על הכנסת שינויים באורח החיים החרדי ובתפיסת העולם של החרדים ויעלה את כוחם במאבקים על עיצוב המרחב הציבורי.

ראוי להוסיף שלמי שמאמינים בחשיבות של מיצוי כל סיכוי להגיע להסכם שלום עם הפלסטינים וסבורים שהמשך הכיבוש גם מזיק לישראל וגם לא צודק, יש סיבה נוספת להיות מודאגים מן הגידול היחסי של החברה החרדית. הואיל והחברה החרדית הרבה יותר ימנית היום משהייתה בעבר, והואיל והשותף ה"טבעי" של החרדים הוא גוש הימין, הגידול של החברה החרדית מרחיק עוד ועוד את הסיכוי לפיוס עם הפלסטינים ומקשה, כאמור למעלה, על יצירת שותפות וכבוד הדדי עם הערבים הפלסטינים אזרחי המדינה.

13 שוקי פרידמן, ישראל והקהילה החרדית: חומות מתגבהות ועמיד מאתגר, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2021, עמ' 90.

לפי התחזית הפסימית, אם המדינה לא תנקוט בעשורים הקרובים צעדים מרחיקי לכת בעניין הציבור החרדי ותיישם אותם בעקביות, היא תלך ותידרדר מבחינה כלכלית ומוסרית וגם מבחינת מאפייניה הדמוקרטיים. היות שמדובר בתהליכים איטיים והדרגתיים, לא תהיה כנראה נקודת זמן מסוימת שבה יהיה ברור שהמדינה צועדת אל עבר תהום ושחייבים ללחוץ על דוושת הבלימה. התוצאה עלולה להיות כזאת שכאשר יתבררו אל נכון ממדי ההידרדרות, יהיה מאוחר מכדי לתקן את המצב.

לא אוכל לעסוק כאן בהרחבה בטיבם של צעדים אלה. אומר רק שיהיה עליהם לכלול שילוב של תמריצים חיוביים ותמריצים שליליים – בעיקר כלכליים, למשל סיוע בהכשרה מקצועית, מצד אחד, וביטול קצבאות הילדים, מצד שני – עם התערבות במערכת החינוך החרדית, בראש ובראשונה התניית המימון של מוסדות החינוך בהוראת מקצועות קריטיים כמו אנגלית, מתמטיקה, מחשבים ואזרחות. בניגוד לצעדים המהוססים והחלקיים שננקטו בעבר, מה שנדרש הוא צעדים נרחבים ועקביים שמטרתם להביא למצב שבו ההשתתפות בשוק העבודה של המגזר החרדי ובתשלומי המס שלו תהיה כמו זו של הציבור הלא-חרדי, תשלומי ההעברה שהוא נהנה מהם לא יהיו גבוהים מאלה של הציבור הלא-חרדי, ומידת המחויבות שלו לערכים הדמוקרטיים ולמוסדות הדמוקרטיים לא תיפול מזו של הלא-חרדים.

לדעת ידידיה שטרן, אף ש"מערכת היחסים בין החרדים לבין החברה הישראלית מצויה ברגע עדין, שברירי ומסוכן",¹⁴ יש מקום לאופטימיות. ראשית, מערכת יחסים זו רוויה סטראוטיפים שהם תולדה של אי-הכרת האחר,¹⁵ ולכן ככל שאי-הכרה זו תצטמצם בזכות מקומות עבודה משותפים ומגורים בערים מעורבות, כך יפחתו הסטראוטיפים וישתפרו היחסים בין חרדים לחילונים. שנית, לפי נתוני הסקר שהוזכר לעיל,¹⁶ רוב החרדים (56%) מרגישים חלק ממדינת ישראל ומבעיותיה, ורוב גדול עוד יותר (76%) גאים בישראליותם. שלישית, ובעיקר,

14 שטרן ואח', לעיל הערה 9, עמ' 19.

15 ש.ס.

16 סקר 2021, לעיל הערה 9.

להערכת שטרן, מצב שבו "קהילת ענק צורכת משאבים מהקופה הכללית מעבר לחלקה היחסי אך תורמת לקופה זו שליש בלבד מחלקה היחסי"¹⁷ איננו יכול להימשך לאורך זמן, ולכן בשלב מסוים החרדים יבינו שהם צריכים לשנות את צורת החיים שלהם ואז הם יקדמו בעצמם את הרפורמות הנדרשות.¹⁸

אני אופטימי פחות. אם חיים מעורבים תורמים להפחתת סטראוטיפים ולכבוד הרדי – ואינני בטוח שניתן להגן על טענה כללית כזו¹⁹ – אזי קשה להיות אופטימי באשר לשיפור היחסים בין חרדים לחילונים כל עוד נמשכת ההפרדה ביניהם במגורים, בלימודים ובדרך כלל גם בעבודה. אשר לתחושת השייכות והגאווה של החרדים במדינה, לא נראה שהיא מסייעת להגביר משמעותית הזדהות עם ערכים דמוקרטיים או נטייה להשתלב בשוק העבודה. ואשר להערכה שהחרדים יבינו שאי-אפשר למתוח את החבל בלי סוף, אני לא בטוח שיש לה בסיס. חשבו על אנלוגיה לאדם שמזניח באופן עקבי את בריאותו או מתנהג באופן לא אחראי מבחינה כלכלית. אכן, ייתכן שהוא יתעורר יום אחד ויבין שאם הוא לא ייקח את עצמו בידים, הוא יקרוס בריאותית או כלכלית. אבל סביר לא פחות להניח שהוא לא יעשה זאת, בין משום שכבר יהיה מאוחר מדי, בין משום שהמחיר המעשי והנפשי שיידרש ממנו כדי לבצע את השינוי יהיה גבוה מדי, ובין משום שהוא יילכד בהונאה עצמית בעניין חומרת מצבו. לגבי יחידים אין אפוא בסיס להנחה שאם מצבם יידרדר הם יהיו "חייבים" להבין זאת ולנקוט את הצעדים הנדרשים כדי לשפר את מצבם, ומה שנכון ליחידים נכון גם לחברות. אין כלל שקובע שאם חברה הולכת ומידרדרת בהיבטים אלה או אחרים, היא נוטה להתעורר במועד ולעשות מה שצריך כדי לשקם את עצמה.

דוגמה שאיננה בלתי רלוונטית לעניין החרדים היא בעיית הצפיפות בישראל. לפי אלון טל, ישראל היא כבר היום אחת המדינות הצפופות בעולם, והגידול

17 שטרן ואח', לעיל הערה 9, עמ' 60.

18 מילר שותף לגישה האופטימית של שטרן וסבור שלתהליכים הפנימיים המחרחים ממילא בתוך הקהילות החרדיות יש פוטנציאל גדול מכפי שאני מניח כאן לצמצם את ההיבטים הבעייתיים בהתנהלותה של החברה החרדית.

19 האירועים האלימים בין יהודים לערבים בערים המעורבות במאי 2021, למשל, הם דוגמה נגד כואבת לטענה זו.

הטבעי הגבוה שלה, בעיקר בשל הילודה הגבוהה במגזר החרדי, צפוי להחמיר את המצב עוד יותר בעוד עשרים-שלושים שנה. צפיפות זו יוצרת בעיות סביבתיות קשות ומטילה עומס בלתי אפשרי על התשתיות הלאומיות – בתי הספר, בתי החולים, בתי המשפט, הכבישים ועוד.²⁰ תוצאות אלה תתממשנה כמעט בוודאות אם המדינה לא תנקוט בהקדם צעדים דרסטיים לצמצום הילודה. אבל גם כאן קשה לראות יסוד למחשבה האופטימית שמשום שהתגברות הצפיפות אינה בת קיימא, חזקה על המדינה שהיא תתעורר לפני בוא הקטסטרופה ותעשה את מה שצריך לעשות. כרגע המדינה אינה עושה דבר בנושא החשוב הזה, וייתכן שהיא תמשיך להזניח אותו עד שיהיה מאוחר מדי.

בחזרה לחרדים: בהינתן הגידול הטבעי העצום של החברה החרדית, שמיתרגם לכוח פוליטי, ובהינתן הרצון העז של רוב החרדים לשמר את צורת החיים שלהם (ילודה רבה, "חברת לומדים"), קשה לראות מצב שבו החרדים ייזמו בעצמם צעדים שיערערו על צורת חיים זו, וקשה גם להניח שהם יסכימו ליוזמות דומות של אחרים. על כך יש להוסיף שגם אם החרדים ישתפו פעולה באופן מוגבל עם יוזמות שמיועדות, למשל, לשילוב נרחב יותר שלהם בשוק העבודה, לא יהיה בכך כדי לשנות את המגמה הכללית. כפי שהראה שוקי פרידמן, יוזמות של שני עשורים לשלב את החרדים בשוק העבודה ולהגדיל את הפריזן של החרדים שמשתתפים בכוח העבודה הולידו תוצאות מאכזבות. אומנם ההשתתפות של נשים חרדיות עלתה מאוד, אבל זו של הגברים עלתה באופן מתון בלבד, והלוא שילוב גברים בשוק העבודה הוא הבעיה העיקרית בהקשר הנדון, לא שילוב נשים. חשוב יותר: אף שהמדיניות הממשלתית סימנה את פריזן העבודה במגזר החרדי כיעד ראשי, הפריזן לא רק שלא עלה אלא שהוא ירד.²¹

אני חוזר אפוא על מסקנתי דלעיל: בלא צעדים מרחיקי לכת, שיינקטו בעקביות ובנחישות לאורך שנים, לא יהיה אפשר למנוע את הנזק הצפוי לחברה ולכלכלה מהמשך הגידול של החברה החרדית, ולא יהיה אפשר לפתור את הבעיות המוסריות שכרוכות בִּאי-צדק שבחלוקת הנטל הכלכלי והחברתי, בהיחלשות

20 אלון טל, והארץ מלאה: התמודדות עם פיצוץ אוכלוסין בישראל, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2017.

21 פרידמן, לעיל הערה 13, עמ' 19.

המחויבות לדמוקרטיה ובהתחזקותן של מגמות האפליה, בעיקר כלפי הערבים אזרחי ישראל. מטרתם של צעדים אלה חייבת להיות שינוי עמוק בחברה החרדית; הפחתה של ממש במספר הילדים הממוצע למשפחה,²² צמצום ממשי בהיקף חברת הלומדים, עלייה גדולה בשיעור ההשתתפות בשוק העבודה של גברים חרדים ורפורמות מקיפות בחינוך.

עמיחי כהן מפרט במאמרו שלוש דרכים להתמודדות עם האתגר שמציבה החברה החרדית לזהותה, לערכיה ולכלכלתה של החברה הישראלית: "המאבק הליברלי", "קבלת הדין" ו"מציאת עקרונות חיים משותפים המבוססים על סולידריות". הצעדים שציינתי מתאימים היטב לקטגוריה הראשונה: מדובר במאבק שמטרתו הגנה על האופי הדמוקרטי-ליברלי של המדינה ומניעת קריסתה הכלכלית-חברתית.²³

שאלה אחרת היא איזה מוסד בשיטה הדמוקרטית הישראלית צריך לקדם צעדים אלה. האם בית המשפט העליון, שלדעתם של עמיחי כהן ושל עידו פורת הייתה לו בעבר השפעה רבה על עיצוב היחסים בין מדינת ישראל והציבור החרדי, או שמא זו צריכה להיות הכנסת? עידו פורת דן בכך בהרחבה וטוען שמי שאמורה להחליט בעניינים אלה היא הכנסת ולא מערכת המשפט. אם הכנסת מחליטה לפטור חרדים מלימודי ליבה, בג"ץ לא אמור לדעתו של פורת להתערב כדי לשנות זאת, וההחלטה לחייב חרדים בלימודי ליבה גם היא אמורה להתקבל

22 למען הסר ספק, הדרשה שלי לצמצם את הילודה חלה על כל אזרחי ישראל. אלא שכאמור, שיעור הילודה הממוצע בקרב נשים חרדיות גבוה בהרבה מזה שבקרב נשים יהודיות לא-חרדיות: שיעור הפרייון הכולל של נשים חרדיות בשנים האחרונות גבוה בכ-4.0 לידות לאישה (!) משיעור הפרייון של נשים יהודיות לא-חרדיות, ובכ-4.5 לידות לאישה משיעור הפרייון של נשים יהודיות חילוניות (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, "פרייון של נשים יהודיות ואחרות בישראל, לפי מידת דחיות, 1979-2019", 21 בספטמבר 2022). הוא גבוה גם משיעור הפרייון באוכלוסיית הנשים הפוריייה ביותר במגזר המוסלמי - הנשים הבדואיות בנגב. שיעור הפרייון אצלן ירד בעשור הראשון של המאה ה-21 בקרוב ל-50% והחייצב בשנים 2012-2018 על 5.4-5.8 ילדים לאישה. ראו נסר אבו-סריחאן ויונתן אנסון, "ירידת הפרייון בחברה הבדואית בנגב במאה ה-21", ביטחון סוציאלי 114 (2021): 25-36.

23 לדעת מילר, אין כל ודאות שמאבק מעין זה, שיבוא לידי ביטוי בצעדים מרחיקי הלכת הנזכרים לעיל, יוביל לתוצאה המקווה. ייתכן שהוא יוביל לתוצאה הפוכה, קרי להתבצרות החרדים בעמדותיהם וליתר הסתגרות וקיצוניות.

בידי הכנסת ולא בידי בית המשפט. ואכן, הדעת נותנת שכאשר מדובר בצעדים מרחיקי לכת מהסוג שתואר כאן באופן כללי, ראוי שהכנסת תחליט עליהם, ולא בג"ץ בתגובה לעתירה כלשהי.²⁴

הניסוח המפורש של מטרת הצעדים שהזכרתי צפוי לעורר התנגדות עזה בקרב החרדים, לא רק משום שיראה להם שהצעדים הם נגד האינטרסים שלהם אלא גם מפני שצעדים אלו ייתפסו בעיניהם כלא הוגנים. בסעיף הבא אסביר את הבסיס להתנגדות זו.

.1

על הבעייתיות לכאורה שבעמדה הליברלית

העובדה שאורח החיים של החרדים ותפיסת העולם שלהם מנוגדים לאורח החיים ולתפיסת העולם הליברלית אינה צריכה ראיה. אלא שבעיני החרדים יש משהו יהיר בהנחה הליברלית שבמחלוקת הזאת ברור שהצדק עם הליברלים

ואשר על כן יש להם זכות לכפות, בשם הליברליזם, שינויים מרחיקי לכת בחברה החרדית. מקצת ראיה לתחושה החרדית שהחילונים אינם מכבדים את אורח החיים שלהם ניתן למצוא בסקר 2021, שמצא כי שיעור עצום מהחרדים (82%) סבורים שיש די הרבה או הרבה מאוד כפייה אנטי-דתית בישראל.²⁵

את הטענה החרדית כאן ניתן להבין בשני אופנים. לפי הראשון, החרדים והחילונים מחזיקים בתפיסות עולם שמבוססות על הנחות מוצא שונות, ואין לחילונים בסיס לחשוב שדווקא הנחות המוצא שלהם רציונליות או אמין יותר. ואם כך, הניסיון החילוני לשנות את אורח החיים החרדי חסר הצדקה מוסרית. כדי להדגים זאת אפנה לרעיון המופיע במאמרה של אורית קמיר. לדעת קמיר, לכל אדם יש מה

24 עמדת פורת בעניין היחס לחרדים מסתמכת על תפיסתו הכללית שלפיה לא מתפקידו של בית המשפט להגן על הרוב מפני החלטות שגויות שלו כל עוד ההליך הדמוקרטי כשר ואין לחשוד בו בהטיה מובנית. לדעת פורת, בית המשפט "אינו אמור להתערב לא בהקניית תביעות קבוצתיות לקבוצת מיעוט ולא בשלילת אותן תביעות קבוצתיות מקבוצת המיעוט שהושגו במישור הפוליטי. החרג היחיד לעניין זה הוא כאשר היענות שכזו מפלה נגד קבוצת מיעוט אחרת הזקוקה להגנת בית המשפט" (עמ' 151 במאמרו של פורת).

25 סקר 2021, לעיל הערה 9, עמ' 120.

שהיא מכנה "כבוד סגולי", שהוא התרגום שהיא מציעה למונח human dignity, כבוד שממנו נגזרות זכויות היסוד של האדם. בשל החשיבות המוסרית העצומה של הכבוד הסגולי יש לדחות על הסף לדעתה כל פעולה או מדיניות שפוגעת בו. לפי קמיר, אחת ההשלכות של עמדה זו היא פסילת המדיניות של הפרדה מגדרית באקדמיה. מדיניות כזאת, היא טוענת, "אינה מכירה בערכן האנושי המלא של נשים, ולכן היא פסולה" (עמ' 83 במאמרה). אבל לחרדים יש כידוע תפיסה אחרת של נשים ושל הדרך לבטא כבוד כלפיהן. לדעתם, הפרדה מגדרית, ובאופן כללי שמירה על גרדי הצניעות, דווקא מכבדת נשים ולא להפך. בעיני החרדים, הטיעון של קמיר לא נמצא במרחב ניטרלי המשותף גם לחרדים וגם לחילונים אלא מעוגן כולו בתפיסת העולם החילונית-ליברלית. מנקודת המבט החרדית, אם בעקבות קמיר ואחרים תיאסר הפרדה מגדרית באקדמיה, הדבר ישקף את הכוח הפוליטי שיש לחילונים ולא את מה שנדרש בשם שיקולי הגינות או צדק שגם החרדים יכולים להעריך.

דברים דומים חלים גם על הצעתו של עמיחי כהן להשתמש ברעיון הסולידריות כדי לשפר את היחסים בין חילונים לחרדים וכדי להגדיל את השילוב של החרדים בשוק העבודה ובחיים הציבוריים. לפי כהן, "סולידריות] מחייבת הכרה בלגיטימיות של עמדותיו של הזולת" (עמ' 218 במאמרו), ולהערכתו כאשר הכרה כזאת תתפשט בחברה הישראלית היא תיטיב להתמודד עם האתגרים שמציב לה הגידול של החברה החרדית. אבל עבור החרדים הרישה שהם יכירו ב"לגיטימיות" של החיים החילוניים היא דרישה שאינה מתקבלת על הדעת. הם יכולים לקבל שהחילונים הם "תינוקות שנשפו" או שיש מגבלות פרקטיות למה שנכון לכפות עליהם, אבל הם לא יוכלו להסכים שחילול שבת הוא "לגיטימי". מדובר, אם כך, שוב בדרישה שמוצבת לחרדים מנקודת המוצא החילונית-ליברלית ואינה לוקחת ברצינות את העובדה שהחרדים מחזיקים בנקודת מוצא שונה. אם על בסיס רעיון הסולידריות יכפו על החרדים, כפי שמציע כהן, "שיעור השתתפות מוסכם ונחוץ [...] בכוח העבודה, שילך ויגדל עם גידול חלקם באוכלוסייה" (עמ' 224), יהיה זה, מנקודת המבט החרדית, שימוש לא מוצדק בכוח הפוליטי החילוני.²⁶

26 כהן מודה שקשה מאוד להגיע להגדרה מוסכמת בדבר העקרונות העומדים בבסיס הסולידריות, אבל מאמין שלמרות זאת ניתן "להתקדם ממקרה למקרה" (עמ' 218 במאמרו) ולדרוש מהחרדים את חלקם בסולידריות זו. אני ספקן באשר לתועלת שבצעדים אלה.

האופן השני שלפיו ניתן להבין את הטענה החרדית הוא שהכוונה החילונית ליברלית להשתמש בכוח פוליטי כדי לשנות את החרדים מנוגדת להנחת יסוד של הליברליזם, ובמובן זה היא חושפת את צביעותם של הליברלים. מה שהליברליזם מחייב הוא סובלנות לתפיסות עולם או אורחות חיים שאינם מתיישבים עם אלה של הרוב. ליברלים מחויבים למשטר שבו כל יחיד וכל קבוצה יוכלו "לכתוב את סיפור חייהם", גם אם סיפור זה אינו מוצא חן בעיני אחרים. מכאן החיבור בין ליברליזם לבין ניטרליות פוליטית; המדינה הליברלית אמורה להיות ניטרלית במידה רבה בין תפיסות הטוב של אזרחיה ומחויבת ליצירת מרחב ציבורי שבו יחידים וקבוצות המחזיקים בתפיסות שונות ומשונות יוכלו לחיות בשלום ובכבוד זה לצד זה. לפי זה, ליברליזם מחייב יחס של סובלנות והכלה כלפי החברה החרדית ואיננו מתיישב עם הניסיונות לשנות אותה.²⁷ כישלונם של הליברלים בישראל ליישב בסוגיית היחס לחרדים את תפיסת העולם שהם מתיימרים להאמין בה חושף, לפי הטענה הנדונה, את המחויבות השברירית שלהם לערכים הליברליים, מצד אחד, ואת המוטיבציה האמיתית שלהם, מן הצד האחר. העובדה שהם שוכחים את המחויבות הליברלית שלהם כשהם חושבים על החרדים מלמדת, לפי הטענה החרדית שעל הפרק, שמה שעומד ביסוד גישתם לחרדים הוא דעות קדומות ועוינות.

כיכד ניתן להשיב לטענות של הסעיף הקודם ולשכנע את החרדים בלגיטימיות של הצעדים שנזכרו בסעיף א? התשובה הראשונה שברצוני להעלות מסתמכת על הנזק שההתנהלות החרדית צפויה להסב לחברה הישראלית בתוך שניים-שלושה עשורים אם היא לא תשתנה. כפי שהוסבר לעיל, השילוב של שיעור ילודה גבוה עם השתלבות נמוכה בשוק

ג.

הצדקת הצעדים

27 מילר סבור שהביקורת החרדית על העמדה הליברלית אינה מבוססת רק על הטענה שהיא מבטאת חוסר סובלנות כלפי אורח החיים החרדי, אלא גם על כך שהיא אינה פלורליסטית. אבל הוא אינו בוחן אם כפייה על החברה החרדית מנוגדת לתפיסה הפלורליסטית, שראוי לה לעמדה הליברלית, לפחות במקרה הזה, להחזיק בה. לדעתו, מנקודת מבט פלורליסטית, הציבור הכללי נהנה ומקבל ערך מאורח החיים של הקהילות החרדיות, ולפיכך האינטרס שלו הוא לאפשר להן לחיות בהתאם להשקפת עולמן.

העבודה ופיריון עבודה נמוך הוא שילוב הרסני לכלכלה הישראלית. גם אם נניח בצד שיקולי צדק, החברה הישראלית לא תוכל להמשיך לצעוד לאורך זמן באותה דרך במצב הזה. המחיר במונחי ירידת רמת השירותים לאזרח בחינוך, בכריאות, בתשתיות וכך הלאה יהיה בלתי נסבל.

ניתן אולי לטעון שתחזיות חברתיות-כלכליות לטווח כה ארוך אינן אמינות מפני שהמציאות משתנה במהירות ובאופן בלתי צפוי. שינויים פוליטיים, כלכליים, טכנולוגיים וחברתיים בזירה הבינלאומית, כמו גם בזירה המקומית, עשויים לטרוף את קלפיהם של החוזים, ולכן החשש מן הפגיעה בכלכלה ובחברה בעוד עשרים-שלושים שנה אינו מצדיק התערבות באורח החיים החרדי היום. על כך ברצוני לומר שלושה דברים: ראשית, הטווח שעליו מדובר איננו כה ארוך, ודבר רגיל הוא שמדינות מסתמכות על תחזיות לעשרים-שלושים שנה כאשר הן מגבשות מדיניות חברתית וכלכלית. שנית, אף שקשה לנבא מתי ובאיזה קצב תתרחש הקריסה הכלכלית הנזכרת, אם המגמות הנזכרות תימשכנה, רק נס יוכל למנוע את הקריסה, וכידוע אין סומכין על הנס. ושלישית, גם אם מקבלים ששינויים לא צפויים עשויים לטרוף את קלפיהם של החוזים, אין הצדקה להניח שהם דווקא יבלמו את הקריסה ולא יחישו אותה. כשם שייתכן שתתרחש רווחה חקלאית וכלכלית מפתיעה שתאפשר לקיים את אורח החיים החרדי עוד דורות רבים, כך ייתכן שתהיינה שנות בצורת, מגפות או סככי לחימה שידרדרו כלכלית את המדינה ויחלישו עוד יותר את יכולתה לתמוך באורח החיים החרדי. בהתחשב בהתחממות הגלובלית, תחזית פסימית נראית סבירה למדי. בכל מקרה, דומה שבחישוב רציונלי של הצעדים הנדרשים לקראת העשורים הבאים, השינויים הלא-צפויים הללו מבטלים זה את זה, מה שמותיר את מקבלי ההחלטות עם תחזיות ריאליות על הפגיעה הקשה בכלכלה ובחברה מהמשך המגמות הנזכרות בחברה החרדית.

בשלב זה עשוי החרדי לטעון שבעיניו פגיעה בלימוד התורה היא נזק חמור מן הפגיעה הצפויה לכלכלה ולחברה מהמשך התמיכה באורח החיים החרדי.²⁸ אבל, ראשית, דומה שהחרדי יכול להכיר בכך שהחשש של הלא-חרדים מן הפגיעה

28 על החשיבות המיוחדת ללימוד תורה בגישה החרדית ראו בסעיף המסכם במאמרו של מילר.

הנזכרת איננו בלתי סביר ואינו נובע בהכרח מעוינות כלפי החרדים. שנית, ובהמשך לכך, נקל לראות שהפגיעה במשק שתתרחש בעוד שניים-שלושה עשורים תפגע לא רק בלא-חרדים אלא גם בחרדים, שהלוא אם המצב הכלכלי במדינה ילך ויידרדר, גם החרדים ייפגעו מכך. אם לא יתחולל נס, ההתנהלות החרדית תוביל למצב של עוני עמוק וכוונוי בחברה החרדית בעוד עשרים-שלושים שנה ולמצוקת דיור שלא יהיה לה פתרון. וכשם שהחרדים אינם סומכים על הנס בענייני רפואה הנוגעים להם ולילדיהם ותחת זאת נעזרים ברפואה המודרנית, כך ראוי שלא יסמכו על הנס באשר לעתיד הכלכלי שלהם ושל צאצאיהם. יתרה מזו, ההיחלשות הכלכלית של המדינה תפגע במיוחד בחברה החרדית, שתלויה יותר ממגזרים אחרים במערכות הציבוריות בתחומי הרפואה, החינוך, התחבורה וכך הלאה.

בסעיף א הבחנתי, כאמור, בין שני סוגי טיעונים נגד החרדים: טיעונים נגד הפגיעה הכלכלית-חברתית שתיגרם למדינה מהמשך אורח החיים החרדי וטיעונים מוסריים נגד הניהול של אורח חיים זה במציאות הישראלית ונגד גישות אנטי-דמוקרטיות ואנטי-ליברליות הנלוות לו. עד כאן דיברתי (בסעיף זה) על הטיעונים ברמה הכלכלית-חברתית. הגיע הזמן לעבור לדון בטיעונים המוסריים. אלה הטיעונים שהעמדה החרדית שהוצגה בסעיף הקודם מציבה לנגד עינייה יותר מכול. מבחינתה, אין לראייה המוסרית הליברלית עדיפות על הראייה המוסרית החרדית, ולכן אין לחילונים זכות להסתמך על השיפוטים המוסריים שלהם כדי להצר את צעדיה של החברה החרדית ולשנות את פניה.

דרך אחת להבין טיעון זה היא להניח שאין בכלל טענות מוסריות בעלות תוקף אובייקטיבי, שהמוסר הוא יחסי ומשתנה מאדם לאדם ומחברה לחברה. לכאורה, אם מקבלים תפיסה מטה-אתית זו על טבע המוסריות, נשמטת הקרקע מתחת לביקורת המוסרית שמפנים הלא-חרדים נגד החרדים, בין שמדובר בביקורת על שהם חיים על חשבון אחרים, בין שמדובר בביקורת על שהם אינם משרתים בצבא, ובין שמדובר בביקורת על שהם תומכים באפליה לרעה של נשים וערכים. אבל המחיר של הגנה מפני ביקורת מוסרית שטיעון זה אמור לספק לחרדים נקנה במחיר של אובדן האפשרות שלהם להעלות ביקורת מוסרית בעצמם. אם אין נורמות או ערכים מוסריים התקפים באופן אובייקטיבי, כי אז כשם שלחילונים אין נקודת משען יציבה לבקר ממנה את החרדים, גם לחרדים אין נקודת משען

כזאת לבקר ממנה את החילונים, למשל על חוסר ההגינות בצעדים שמטרתם צמצום הילודה או על חוסר הכבוד בצעדים שמטרתם הפניית גברים חרדים לשוק העבודה במקום לישיבות.²⁹ לשון אחר, אם החרדים מבקשים למחות מוסרית על צעדים מהסוג הנזכר למעלה, כי אז הם חייבים להסתמך על נורמות מוסריות כלליות, אבל אם הם מכירים בנורמות האלה, כי אז הם חושפים גם את עצמם לביקורת על בסיסן.

הינה דרך מבטיחה יותר לפרש את העמדה החרדית: החרדים אינם מכחישים את קיומם של ערכים בעלי תוקף כללי, אבל טוענים שלרוב אין זכות לכפות את ערכיו – אותם ערכים שהרוב סבור שיש להם תוקף כללי – על המיעוט. אלא שגם אילו הייתה טענה זו נכונה, דומה שלחרדים אין זכות להעלות אותה, או כנוסה הביטוי המקובל באנגלית – אין להם standing להעלות אותה. רוב עצום בקרב החרדים (95%) סבורים שאין או כמעט שאין כפייה דתית בישראל.³⁰ כלומר, הם אינם רואים כל בעייתיות בכך שהמדינה כופה נורמות דתיות על חילונים, בייחוד בכל הנוגע לנישואין וגירושין. אם נוסיף לכך את העובדה שרוב גדול בקרב החרדים (69%) סבורים שרק רבנים צריכים להכריע בענייני דת ומדינה,³¹ המשמעות היא שרוב החרדים תומכים במציאות שהרבנים כופים את הערכים שלהם על החילונים. אבל אם כך, דומה שהם מנועים מלהתלונן כאשר החילונים מבקשים לעשות אותו דבר, דהיינו לכפות את הערכים שלהם על החרדים.

את העמדה החרדית הנדונה ניתן גם להמשיג כמסתמכת על הניטרליות הערכית של הליברליזם. כפי שהודגש למעלה, משטר ליברלי מצמצם את התערבותו בבחירות הערכיות של אזרחיו, גם כאשר בחירות אלה נתפסות כשגויות או כבעייתיות מוסרית. מכאן נובע, לכאורה, שלמדינה אסור להתערב באורח החיים החרדי. אבל, ראשית, גם משטר ליברלי איננו אדיש לחלוטין לתוכן הבחירות של אזרחיו. כאשר הם מחזיקים בעמדות שנוגדות ערכים ליברליים יסודיים,

29 הטיעון שלי כאן מסתמך על מהלך ידוע נגד ניסיונות לגזור מסקנות נורמטיביות מרלטיביזם אחי או מסוגים אחרים של ספקנות מוסרית. ראו למשל, Ronald Dworkin, *Law's Empire*, Cambridge, MA: Belknap Press, 1986, pp. 76-86

30 שטרן ואחי, לעיל הערה 9, עמ' 35.

31 שם, עמ' 35.

במיוחד כאשר הם מחזיקים בעמדות גזעניות, מותר למדינה הליברלית לפעול כדי לשנות זאת, וודאי שמותר לה להימנע מתמיכה במוסדות חינוך המקדמים עמדות בעייתיות כאלה. שנית, החרדים צריכים להיות הראשונים שמבינים את הלגיטימיות של פעולות פוליטיות לשם קידום מתוך ומאפק של הערכים שהרוב מאמין בהם, שהלוא הם תומכים באופן נרחב בכך שישראל, כמדינה יהודית, תפעל כדי לקדם את מה שנתפס בעיניהם כערכים יהודיים. אם לשיטתם מותר למדינה לחרוג מהניטרליות שלה ולקדם (את מה שהחרדים תופסים בתור) ערכים יהודיים, קשה לראות איך הם יוכלו להתנגד לכך שהיא תחרוג מהניטרליות שלה כדי לקדם ערכים ליברליים.

אבל לטענות על היעדר עמידה יש כוח מוגבל. אם הן מוצלחות, הן מראות שלמתלוננים ספציפיים אין זכות להעלות תלונות ספציפיות, ולא שמבחינת תוכן הטענות אינן מוצדקות. כיצד אפוא אפשר להצדיק, לגופו של עניין, את השימוש בכוח הפוליטי החילוני, בנקודת זמן נתונה, כדי לקדם רפורמות באורח החיים החרדי? והאם אין בכך חתירה נגד עקרונות היסוד של הליברליזם, המחייבים סובלנות והכלה של תפיסות עולם ואורחות חיים שונים ומשונים אלא אם הם מסוכנים ומזיקים בעליל?

כדי להשיב על כך נראה לי שיהיה מועיל לחשוב על ההבחנה בין שאלות כמו איך לחלק את המשאבים החברתיים או איך ייראה החינוך הציבורי לבין השאלה מהם כללי הכרעה הראויים במקרים של חילוקי דעות בשאלות כאלה, הבחנה שניתן גם להמשיגה (בהתאמה) כהבחנה בין שאלות מסדר ראשון לבין שאלות מסדר שני.

בחברות דמוקרטיות יש חילוקי דעות בין האזרחים בנושאים רבים ומגוונים, אבל יש הסכמה על כך שבדרך כלל הכרעה לפי הרוב היא דרך הוגנת להכריע בהם. לכן, בנסיבות רגילות, כאשר עמדה מסוימת מפסידה בהצבעה (בפרלמנט, בממשלה, בוועד הבית, וכך הלאה), המחזיקים בה אינם יכולים להתלונן על אי-צדק שנעשה להם בכך. ליתר דיוק, הם עשויים לסבור שמבחינת תוכנה ההחלטה אינה צודקת, אבל אם היא התקבלה בהתאם לכללי המשחק המקובלים, לא תהיה להם סיבה להתלונן שנהגו כלפיהם בחוסר כבוד. ברגע שהכללים הוגנים ומועילים מראש לכולם, איש אינו יכול להתלונן אם במקרה

מסוים היישום שלהם פועל נגדו, שהרי במקרים אחרים הוא עשוי לפעול לטובתו.³²

הכרעה לפי הרוב היא כמובן לא ההליך האפשרי היחיד להכרעה במחלוקות. ניתן לאמץ כלל שלפיו מכריעים במחלוקות על בסיס הטלת מטבע או על בסיס הליכים אחרים. הנקודה החשובה לענייננו היא שההוגנות של הכללים מסדר שני אינה תלויה בהסכמה על הכללים מסדר ראשון.

היכולת של בני אדם השרויים במחלוקות עמוקה על שאלות מסדר ראשון להסכים על כללי הכרעה במחלוקות אלה קשורה ביכולתם "לקחת צעד אחד אחורה" מן העמדה הספציפית שלהם (מסדר ראשון) ולשאול את עצמם איך נראה להם נכון שהחברה תכריע במקרה של מחלוקות כאלה. ה"צעד אחורה" הזה קרוב לרעיון היסודי של ג'ון רולס (Rawls) שלפיו הכללים החברתיים הבסיסיים נקבעים מאחורי "מסך בערות", כלומר במצב דמיוני שבו בני אדם אינם יודעים אם הם יהיו עשירים או עניים, שייכים לקבוצת הרוב או למיעוט, תומכים בהפלות או מתנגדים להן, מאמינים באלוהים או כופרים בו. לדעת רולס, כללי ההכרעה שהם יתמכו בהם במצב עניינים זה לא יוכלו להיות תפורים מראש לטובת עמדה מסוימת או לטובת קבוצה מסוימת, ולכן הם יהיו הוגנים.

משטר ליברלי, כמו כל משטר, אינו יכול להימנע מלנקוט עמדה בנושאים שנויים במחלוקת כמו מה ילמדו בכתי הספר, באיזה מוסדות חינוך או תרבות המדינה תתמוך, האם לעודד ילודה או להפך, למי לתת פטור משירות צבאי, וכך הלאה, כך שאין מקום לגנות אותו על עצם העובדה שהוא נוקט עמדה בנושאים אלה. גינוי יהיה במקומו רק אם ההכרעה נעשתה על בסיס כללי הכרעה לא הוגנים או (כפי שנראה מייד) אם היא כרוכה בפגיעה בזכויות.

נקל להבין את הדברים כאשר בוחנים את חילוקי הדעות הנפוצים בשאלה איך להשתמש בכספי המדינה. יש הסבורים שהמדינה צריכה להשקיע יותר כסף בהתנחלויות, ויש המתנגדים לכך; יש הסבורים שהמדינה צריכה להשקיע יותר

32 לטיעון כללי לתקפותם של כללים חברתיים שממלאים תנאים אלה ראו פרק 2 בספרנו Yitzhak Benbaji and Daniel Statman, *War by Agreement: A Contractarian Ethics of War*, Oxford: Oxford University Press, 2019

כסף בתאטרון, ויש המתנגדים לכך; יש התומכים בהגדלת התקציב ל"לימודי יהדות" בחינוך הממלכתי, ויש המתנגדים לכך; יש הרוצים להגדיל את התמיכה בבחורי ישיבות, ויש המתנגדים לכך. בכל המקרים הללו, אם בעלי הפלוגתא ייקחו צעד אחד אחורה מהעניין המיידני שלהם וישאלו את עצמם מהו כלל ההכרעה המכבד וההוגן במקרים כאלה, הם יסכימו מן הסתם להכרעה לפי הרוב.

זאת ועוד, אני מניח – למרות שאין לי תימוכין אמפיריים לכך – שאילו נשאלו החרדים במנותק מן המציאות הישראלית אם הם תומכים בשיטת משטר דמוקרטית, שבה, בין השאר, מחליטים לפי הרוב, הם היו תומכים בה. הם גם היו תומכים בכך שלכל האזרחים במדינות אחרות יהיה קול שווה בהכרעות הפוליטיות, וכן בכך שלכל התושבים ברשות מקומית או בבית משותף, בישראל או מחוצה לה, יהיה אותו קול בהכרעות על ניהול העיר או הבית המשותף. אני משער שהם היו תומכים בשיטת הכרעה זו לא רק משיקולים של אינטרס עצמי – אילו היה נראה להם שהסדרים אלה כדאיים לחרדים – אלא גם מתוך הכרה בהוגנות שבה. הם היו מבחינים בחוסר ההוגנות בכך שיהודים, או יהודים-חרדים, לא יקבלו קול שווה בהקשרים שבהם הם מיעוט,³³ כמו בערים בחו"ל או ברשויות מעורבות בארץ, וראייה זו הייתה מאפשרת להם לקבל את העיקרון של הכרעה לפי רוב גם בהקשרים שבהם החרדים הם רוב, או שיש להם כוח פוליטי שמאפשר להם לקדם מהלכים בחברה לטובתם. רוצה לומר: אני משער שאם חרדים יהיו מוכנים לקחת צעד אחד אחורה מהדיונים על ההסדרים הנוכחיים בישראל ולשאול את עצמם את השאלה הפילוסופית הכללית באיזה כללי הכרעה מסדר שני הם תומכים, הם היו תומכים בכלל הכרעה רובני, וגם במערכת הזכויות שאמורה לאזן אותו.³⁴

33 אשר לשאלה אם יש לראות בחרדים בישראל קבוצת מיעוט – עמיחי כהן סבור ש"המיעוט החרדי בישראל הוא אולי מיעוט במובן המתמטי של המילה, אך במובנים כלכליים, חברתיים ופוליטיים מעשיו משפיעים על הרוב לא פחות, ואולי יותר, משמשפיעים מעשי הרוב עליו" (עמ' 181 במאמרו). לכן, לדעת כהן, טעות היא להמשיג את יחסה של המדינה לחרדים במונחים של "רוב המברר את יחסו למיעוט" (שם).

34 לדעת יוסף מילר, השימוש בכלל הכרעה מבוסס-רוב כדי לקבל החלטות שיקבעו את גודלו של הציבור החרדי בעתיד הוא בעייתי כי יש בכך "שימוש ברוב הנוכחי כדי למנוע או להנדס את הרוב העתידי" (עמ' 55 במאמרו).

בכך באים אנו למה שנראה לי כפירוש המוצלח ביותר לטענה החרדית שלפיה החרדים אינם מערערים על ההוגנות של כלל ההכרעה על פי הרוב אלא מסתמכים על ההנחה הליברלית הבסיסית שלפיה לרוב אסור להשתמש בכוחו כדי לפגוע בזכויות של המיעוט. לדעת רולס, בני אדם מאחורי מסך הבערות יסכימו על מערכת זכויות שמגבילה את הרוב, כי הסיכון הכרוך עבורם אם יחיו בקבוצת מיעוט הכפופה בלא מפלט להחלטות הרוב גדול מן הרווח הצפוי להם אם יחיו בקבוצת רוב שיכולה להתעלם מהשפעת מעשיה על קבוצות המיעוט. לענייננו הטענה תהיה שהרפורמות המוצעות בחברה החרדית מהוות פגיעה בזכויותיהם של החרדים ולכן הן פסולות. נוסף על כך ישנה הטענה שנזכרה למעלה שבין שהדרישה לרפורמות מוצדקת ובין שאינה מוצדקת, המניעים שביסודה – בעיקר עוינות עמוקה לחרדים – פסולים, ואלה מכתמים גם את הדרישה ה"ל".

אפתח בטענה על פגיעה בזכויות. הטענה היא, כאמור, שמדיניות שמטרתה, לדוגמה, שילוב החרדים בשוק העבודה או צמצום הילודה במגזר החרדי פוגעת בזכויותיו של הציבור החרדי, וגם מעידה על הצביעות של החילונים הליברלים, שמדברים הרבה על זכויות אבל שוכחים כביכול מהן כשמדובר בציבור החרדי. באילו זכויות מדובר? ובכן, בחופש הדת ובזכות לתרבות,³⁵ שגם אותה אפשר לראות כגרסה של חופש הדת.³⁶ בהתאמה, מדובר בשתי הטענות האלה: האחת, מדיניות כזאת תמנע מהאדם החרדי לקיים את מצוות הדת שלו או, גרוע מזה – תכפה עליו להפר מצוות אלה; והשנייה, מדיניות כזאת תחליש את יכולתה של החברה החרדית לשמר את תרבותה.³⁷

35 כפי שמסביר עידו פורת, תביעות קבוצתיות המעוגנות בזכות לתרבות של קבוצות הן "תביעות להתחשבות, להתאמה, לאוטונומיה, לפטור מנורמות כלליות, להתבדלות או להדרה אשר חבר או חברה בקבוצה או הקבוצה כולה תובעים מן החברה הכללית מכוח המאפיינים הייחודיים של הקבוצה" (עמ' 106 במאמרו). לעומת זאת, תביעות זכות אינדיבידואלית מבקשות להתעלם מן הזהות הקבוצתית של אדם, למשל כאשר אדם חרדי טוען כי הופלה לרעה בשל דעות קדומות נגד חרדים.

36 ראו סטטמן וספיר, לעיל הערה 8, עמ' 118-144, 136-139.

37 טליה פישר בוחנת טיעון כזה לטובת פטור לחרדים מלימודי ליבה. לדבריה, "הקריאות לאוטונומיה קהילתית בתחום החינוך, ובכללן למתן פטור מלימודי ליבה בחינוך החרדי, מקורן בתפקיד שממלא חינוך ילדי הקהילה בהבטחת השרידות העתידית והבין-דורית של הקהילה ושל מרחביה הציבוריים" (עמ' 168 במאמרה). אבל הבעיה באי-הוראת

אבל התבוננות בקהילות חרדיות בתקופה שלפני קום המדינה ובשנותיה הראשונות, ובייחוד בקהילות חרדיות בחו"ל, מפריכה טענות אלה. החרדים החיים בחו"ל אינם מעלים בדעתם לטעון שהמדינות שהם מתגוררים בהן פוגעות בחופש הדת שלהם או בזכותם לתרבות בכך שהן לא מממנות את מוסדות החינוך שלהם או לא מעניקות מלגות לכחורי ישיבות או לא מעודדות ילודה גבוהה. בדומה, העובדה ששיעור גבוה של הגברים החרדים בחו"ל, בהשוואה לעמיתיהם בישראל, יוצאים לעבודה³⁸ אינה פוגעת באורח החיים החרדי ואינה נתפסת בעיני החרדים כפוגעת בו. אָמרו אפוא: נאמנות לאורח החיים החרדי אינה מחייבת את המאפיינים הישראליים הנוכחיים של, למשל, ילודה גבוהה מאוד,³⁹ שילוב מועט בשוק העבודה או תרבות של "חברת לומדים". כמובן, הרפורמות המוצעות ישנו את פניה של החברה החרדית, אבל הלוא איש אינו מעלה בדעתו שבשם

לימודי ליבה היא שהדבר עלול למנוע מהילד "להתנהל, עם הגיעו לבגרות, בכל המרחבים הציבוריים שצפויים להיכלל, בסבירות זו או אחרת, במהלך העתידי של חייו" (עמ' 172).

38 ראו למשל עמירם גונן, מהישיבה לעבודה: הניסיון האמריקני ולקחים לישראל, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2000: הנ"ל, בין לימוד תורה לפרנסה: חברת לומדים ומתפרנסים בלונדון, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2005.

39 טענה אפשרית נוספת היא שצעדים לצמצום הילודה אינם רק פגיעה בזכות לתרבות אלא בזכות אדם יסודית של החרדים, הלוא היא הזכות להורות. אבל כפי שטענתי במקום אחר, הזכות להורות אינה הזכות להביא לעולם כמה ילדים שאדם חפץ. ראו Daniel Statman, "The Right to Parenthood: An Argument for a Narrow Interpretation," *Ethical Perspectives* 10 (2003): 224–235. טענה אחרת היא שמבחינת ההלכה יש חובה להביא ילדים רבים (או שאסור להשתמש באמצעי מניעה) ואשר על כן ניסיון לצמצם את הילודה יהיה פגיעה בחופש הדת של החרדים. לא אוכל להיכנס כאן לסוגיה זו. אומָר רק שאדם יוצא ידי החובה ההלכתית של מצוות פרו ורבו אם הוא מביא בן ובת (ראו למשל רמב"ם, משנה תורה, הלכות אישות טו, ד: "כמה בנינים יהיו לאיש ותחזיקיים מצווה זו בידו? זכר ונקבה"), והמעמד ההלכתי של ההמלצה ללדת מְעבר לכך נמוך יותר. השאלה המעניינת שעניין זה מעלה היא אם חופש הדת מגן רק על דרישות ברורות של החוק הדתי או גם על נורמות שמעמדן נמוך יותר כגון מנהגים, הידור מצווה, קידום שאיפות רוחניות וכדומה. ראו על כך סטטמן וספיר, לעיל הערה 8, פרק 6, סעיף 3. בכל מקרה, ברור שהזכות להורות אינה כוללת את הזכות שאחרים יפרנסו את ילדיו של אדם.

הזכות לתרבות חכרות זכאיות לשמר לעד את אורח החיים שלהן בנקודת זמן נתונה.⁴⁰

אשר לטענה הראשונה – הטענה תהיה שמה שמניע את החילונים במאמץ לשלב את החרדים בשוק העבודה ובחברה הישראלית באופן כללי הוא עוינות כלפי החרדים, ואולי עוינות כלפי היהדות באופן כללי, מין אוטו-אנטישמיות. הדיבורים על שוויון בנטל או על צדק בחלוקת משאבים הם רציונליזציה גרידא של השנאה הזאת. הואיל ועוינות זו פסולה, המדיניות המבוססת עליה גם היא פסולה.

על טענה זו אומר שני דברים. ראשית, התחזיות בדבר המצוקה הכלכלית של המדינה בעוד עשרים-שלושים שנה, אם החברה החרדית לא תשנה את אורח החיים שלה, הן כל כך מוצקות עד כי אין צורך לייחס שנאה למי שחושש מהן ותומך בצעדים שאמורים למנוע את הקטסטרופה. כך גם כאשר לטענות המוסריות על חלוקה לא הוגנת של המשאבים והנטלים. חוסר ההוגנות במצב הנוכחי, שבו הציבור החרדי משלם מס מועט כל כך, בהשוואה לציבור הלא-חרדי, פירון העבודה שלו כה נמוך ושיעור ההנאה שלו מתשלומי העברה כה גבוה, הוא כל כך ברור עדי כי אין סיבה לייחס למי שמכיר בו שנאה. אני משוכנע שגם כאן, אם החרדים ייקחו צעד אחד אחורה, הם יוכלו לדמיין נסיבות שמצב עניינים דומה יקומם גם אותם. נניח שבכית משותף, בארץ או בחו"ל, מתגוררות חמש משפחות חרדיות ושתי משפחות לא-חרדיות, ונניח שאין חוקים המסדירים

40 יש כמובן מי שדוחים לגמרי את הרעיון של הזכות לתרבות, לדוגמה בראיין ברי (Brian Barry, *Culture & Equality*, Cambridge: Polity Press, 2000), וכן אוריח קמיר באסופה זו, שלדעתה יש "לייחד את שיח הזכויות לאינדיווידואלים, ולא להחילו על קבוצות" (עמ' 66 במאמרה). בעיני הוגים כאלה, לטענה החרדית שפוגעים בזכותם לתרבות אין כל בסיס. מה שניסיתי להראות הוא שאפילו אם מקבלים את קיומה של זכות לתרבות, היא אינה מטילה חובה על מדינות לשמר את תרבותן של קבוצות מיעוט כפי שהתעצבה בנקודת זמן נתונה; הואיל ותרבויות משתנות כל הזמן, אין בסיס לטענה שכדי לשמר את התרבות החרדית, או כל תרבות אחרת, חייבים לשמר דווקא את הצורה שהיא לבשה ברגע היסטורי מסוים. על כך שתרבויות "are always in flux" (נמצאות בהשתנות תמידית) ראו "Samuel Scheffler, "Immigration and the Significance of Culture," *Philosophy and Public Affairs* 35 (2007): 93-125 הטוען ששינוי מתמיד זה הוא תנאי לשרידותן.

את חובות הדיירים זה כלפי זה. עתה נניח שהמשפחות החרדיות מחליטות על תורנות בניקוי חדר המדרגות או על תשלום למנקה, אבל המשפחות הלא-חרדיות מסרבות להשתתף בתורנות בתואנה שפעילות כזאת נוגדת את אורח החיים שלהן, או מסרבות לשלם למנקה כי יש להן סדר עדיפויות כלכלי אחר. אני משוכנע שהמשפחות החרדיות תכעסנה על השכנים הללו, ואת כעסן אין צורך לתלות בשנאה או בדעות קדומות נגדם. הוא נובע מאינטואיציה בסיסית לחוסר ההגינות שיש בטפילות (free-riding), בדיוק האינטואיציה שמזינה את ההתנגדות החילונית לחלוקת הנטלים והמשאבים הנוכחית בין החרדים לחילונים.

אני פונה לשני טיעונים נוספים לטובת העמדה החרדית. לפי הראשון, התלונות נגד ההשלכות החברתיות-כלכליות של אורח החיים החרדי הן לא מאוזנות משום שלחרדים תרומה משלהם לחוסנה של החברה בישראל; אורח החיים החרדי מבטיח את אופייה היהודי של המדינה שבלעדיו תאבד החברה בישראל. את מה שמחבר את יחידיה זה לזה ואת מה שמאפשר לה להיות מדינה יהודית. לכן, ממשיך הטיעון ואומר, אף שברמה הכלכלית תרומת החרדים היא שלילית, בחשבון הכללי התרומה שלהם חיובית, ולפיכך משתלם, וגם צודק, שהמדינה תמשיך לתמוך באורח החיים שלהם.

אבל ההנחות של טיעון זה שנויות במחלוקת. כפי שהוסבר במקום אחר,⁴¹ דומה שהלכה למעשה אורח החיים החרדי גורם לאופי היהודי של המדינה ולשגשוגו של העם היהודי באופן כללי יותר נזק מתועלת. הרושם הוא שהחרדים משמרים בעיקר את צורת החיים החרדית, שהיא בעיניהם הצורה האוטנטית היחידה של חיים יהודיים, אבל תורמים מעט לחיים היהודיים של הלא-חרדים. ולא זו בלבד אלא שהם משדרים ליהודים הלא-חרדים מסר של ניכור ואי-לגיטימיות, שמחליש את זיקתם של היהודים הלא-חרדים למסורת היהודית במקום לחזק אותה.

בכל מקרה, מדובר במחלוקת לגיטימית, ואין סיבה להניח שהעמדה החילונית במחלוקת פסולה בשל העוינות שכביכול מבוטאת בה. החילונים אינם מקבלים את ההנחה שהחרדים מסייעים לחיזוק האופי היהודי של המדינה מחוץ למעגלים החרדיים. אדרבה, לדידם החרדים מאיצים את הניכור של חילונים רבים

מיהודיותם. החילונים גם אינם מקבלים את ההנחה שחיוק החברה החרדית יממש את החזון של מגילת העצמאות שישראל תהיה מדינה יהודית. בעיניהם יהודיותה של המדינה מתבטאת במאפיינים אחרים מאורח החיים החרדי. החרדים רואים את הדברים אחרת. הם מן הסתם מצטערים על הגישה החילונית, אבל הם מסוגלים לראות את ההיגיון שבה, לא פחות משהחילונים מסוגלים לראות את ההיגיון בעמדה החרדית. זה בדיוק סוג המחלוקת שעבורו נדרש כלל הכרעה מסדר שני, ואני משער, כפי שהוסבר למעלה, שאם החרדים ייקחו צעד אחד אחורה, גם הם יתמכו בכלל ההכרעה לפי רוב.

לפי הטיעון השני, החרדים תורמים לחברה הישראלית באופן שלא ניתן להמשיגו במונחים חברתיים-כלכליים רגילים. לביטחון המדינה הם תורמים לא באמצעות שימוש בנשק אלא באמצעות לימוד התורה,⁴² ובכך הם תורמים לחוסנה החברתי-כלכלי. התרומה הזאת אינה ניתנת לחישוב רציונלי או למדידה מדעית, אבל היא מרכיב מהותי באמונה החרדית, ועל החילונים לכבד אותה.

אכן, חשוב שהחילונים יבינו שרבים מהחרדים מנהלים את חייהם על בסיס אמונות שהם מחויבים להן עמוקות ולא מתוך עצלנות או בטלנות. אבל באותו אופן חשוב שהחרדים יבינו את העמדה החילונית, שאינה מכירה בהשפעה המסתורית של לימוד התורה על הביטחון או על הכלכלה, ושהם יכירו בכך שהחילונים מצפים מהחרדים לתרום באופן ממשי וניכר לעין בתחומים אלה באמצעות שירות צבאי או השתלבות בשוק העבודה.

זאת ועוד, העמדה החרדית כאן לא לגמרי עקבית. מצד אחד, לימוד התורה מוצג כבעל השפעה סיבתית ממשית על העולם, למשל על הביטחון, השפעה שהיא כביכול שקולה לזו של טנקים ומטוסי קרב. מצד שני, החרדים מצפים שהמדינה תנקוט צעדים "אמיתיים" כדי להגן על אזרחיה, ובכללם אזרחיה החרדים, מפני התקפות טילים או פיגועי טרור. כיוצא בזה, לימוד תורה, תפילה וקיום מצוות נתפסים כתורמים לבריאות, אבל כשיש לחרדים בעיה רפואית ממשית, הם פונים

42 ראו, למשל, הרב שמואל גנוט, "אל תשחכנעו אבל תבינו אותנו", גלובס, 19.6.2018. "לימוד התורה שומר על היקום כולו, הרבה יותר מאחיזת רובה או טיסה במטוס קרב. כל חרדי מאמין באמונה שלמה שכל שהוא ילמד יותר תורה, כך יינצלו יותר יהודים מירי רקטות בדרום, מקטיושות בצפון ומטילים מאיראן".

לבתי החולים. חוסר העקביות החרדי מתבטא אפוא בכך שכאשר מדובר בתרומה שלהם למערכות הביטחון, הבריאות ואחרות הם מסתמכים על הכוח הסיבתי הקצת מסתורי של לימוד תורה, אבל כשהם עצמם זקוקים לשירותים אלה – לביטחון, לבריאות וכולי – הם פועלים על בסיס ההכרה בסיבתיות המדעית הרגילה, והם מצפים לצעדים ידועים בעולם המציאותי כדי להבטיח את בריאותם וכדי לשמור על ביטחונם.

.T סיכום

מחקרים מן העת האחרונה הצביעו על ההצלחה המאוד מוגבלת של הצעדים שננקטו בעשרים השנה האחרונות בישראל כדי לשלב את החרדים בשוק העבודה, לגייס אותם לצבא, להכניס לתוכנית הלימודים שלהם לימודי ליבה ולהעלות את פרוץ העבודה שלהם. הם גם הצביעו על ניכור עמוק ברחוב החרדי מהמוסדות הדמוקרטיים ועל ההתגברות של הלכי רוח לאומניים, גזעניים ומפלים, בפרט נגד ערבים. לנוכח כל אלו, ובהינתן שיעור הילודה הגבוה בקרב הנשים החרדיות, התחזית לעוד עשרים-שלושים שנה מטרידה. אם לא יינקטו צעדים משמעותיים ועקביים לשם קידום שינויים גדולים בחברה החרדית, מדינת ישראל תעמוד לפני משבר כלכלי-חברתי חמור, ירידה במעמדה של המוסדות הדמוקרטיים ואי-צדק הולך ומתעצם בשל ההתגברות של הלכי רוח אנטי-דמוקרטיים ואנטי-ליברליים ובגלל היעדר הוגנות הולך ומחמיר בחלוקה של טובין ונטלים בין חרדים ללא-חרדים.

הרושם הוא שההנהגה החרדית אינה מוכנה לשתף פעולה כדי למנוע מצב משברי זה ושהיא מוכנה רק למהלכים "קוסמיים", חלקיים ומקומיים, שתועלתם מוגבלת. דרישות כמו צמצום ממשי של היקף חברת הלומדים, הכנסה משמעותית של לימודי "חול" למערכת החינוך החרדית, הגדלה ניכרת של שיעור הגברים החרדים בשוק העבודה והפחתת שיעור הילודה נתפסות כגזרות שמד וכמהלכים לא לגיטימיים. המטרה העיקרית של מאמרי זה הייתה להתמודד עם תפיסה זו ולהראות שמדובר במהלכים לגיטימיים, שיהפכו את ישראל לחברה משגשגת וצודקת יותר. אף שהחרדים ימשיכו כנראה להתנגד להם, אני מקווה שהם יעשו

מאמץ כדי להבין את השיקולים שביסודם ולהיווכח שהם שיקולים כנים ורציניים ולא ביטויים של שנאה.

הערה בשולי הדברים:

את טיוטת המאמר סיימתי לכתוב חודשים אחדים לפני הקמת הממשלה ה־37, בסוף שנת 2022, לפני התפתחותה של תנועת המחאה האדירה נגד ממשלה זו ולפני המלחמה שפרצה ב־7 באוקטובר 2023. היחס לחברה החרדית היה אחד הנושאים המרכזיים של המחאה, ורבים ממתנגדי הממשלה העידו על עצמם שרק בגלל הצעדים המתוכננים של הממשלה לטובת החרדים הם התעוררו לראות את הבעייתיות בהתנהלות המדינה מול החברה החרדית. גם המלחמה הציפה בעייתיות זו, בהבליטה שוב את היעדר השוויון במחיר הדמים של השירות הצבאי המושת על לא־חרדים לעומת זה המושת על חרדים. ימים יגידו אם שני אירועים היסטוריים אלה – תנועת המחאה והמלחמה – יצליחו לקדם את המפנה הנדרש ביחסה של המדינה לחברה החרדית, בְּעֶקְבִיּוֹת וּבְהַתְמַדָּה הַהִכְרָחִיּוֹת.⁴³

43 המלחמה הביאה לעלייה חסרת תקדים בהתגייסות של חרדים לצבא ובגישה החרדית הכללית לצה"ל, אם כי מוקדם לדעת אם מגמה זו תימשך אחרי המלחמה. ראו למשל אלה לוי־וינרב, "עם קיטבג על הגב וגמרא ביד: החרדים שמתגייסים לצה"ל דווקא עכשיו", גלובס, 3.11.2023.